

De strijd voor het algemeen stemrecht en revolutionaire frontvorming

Het was al in 1889 geschreven in *Le Drapeau noir* en vervolgens herhaald in de brochure *Le Communisme anarchiste*: er waren drie soorten staatsocialisten. Er waren de reformisten, intussen genoegzaam bekend. Vervolgens waren er de "révolutionnaires-socialistes politiques," die wel de revolutie wilden, maar tegelijk de politieke strijd niet wilden opgeven. Tenslotte waren er ook de "socialistes-révolutionnaires autoritaires." Van de laatste soort, eerlijke socialisten, verwachtten de anarchisten dat ze gedegouteerd door het algemeen stemrecht en de politiek als ze waren, uiteindelijk het anarchisme zouden omhelzen. Revolutionair waren ze al, maar ze hadden nog niet alle autoritaire vooroordelen opgegeven. Zo geloofden ze nog in de noodzaak van een regering, waarvoor zelfs in de toekomstige heilstaat nog een functie was weggelegd. Naarmate de anarchistische idee opgang maakte, zouden deze revolutionairen zich evenwel bij de anarchisten aansluiten⁹⁷.

Dit denkbeeld werd de volgende jaren geenszins begraven, getuige daarvan een bijeenkomst in de school van L'Affranchissement in de loop van 1892, waarvan de agenda uitdrukkelijk mee bepaald zou zijn door enkele socialisten. Aan de orde waren verschillende vraagstukken met betrekking tot de revolutie: hoe zal de revolutie zich voltrekken, welke sociale toestand zal erop volgen en - tenslotte - is er een fusie mogelijk tussen de Werkliedenpartij en de anarchisten? Volgens de anarchistische woordvoerder was elke alliantie met de socialistische leiders uitgesloten, maar men moest zeer dringend werk maken van een doorbraak van "les éléments ardents, révoltés, généreux de ce parti," ook al betoonden zij "de légers doutes relatifs aux grands traits de la société de demain." Deze oproep tot revolutionaire eenheid zou door de volledige zaal zijn toegejuicht, aldus het anarchistisch verslag⁹⁸.

De winst die de anarchisten boekten in kringen van de Socialistische Jonge Wacht kon als een teken van de beoogde doorbraak begrepen worden. Toch mikten ze niet enkel op jongeren. Een ruimer succes zouden de anarchisten pas boeken op het moment dat de strijd voor het algemeen stemrecht in 1893 op een hoogtepunt kwam. De constituant die in juni 1892 verkozen was, bleek maar weinig geneigd om het algemeen stemrecht in te voeren. Al vlug bleek dat de Commissies van XXI die in Kamer en Senaat geïnstalleerd waren ter bespreking van de grondwetsherziening, de voorstellen voor het algemeen stemrecht niet erg genegen waren. In december 1892 vielen bij een staking in Tilleur vier doden en op het buitengewoon BWP-congres met Kerstmis was de Waalse roep om actie groot. Het congres besloot dan ook om bij een verwerping door de Kamer van het algemeen stemrecht onmiddellijk de algemene staking af te kondigen. Met het oog daarop diende onder leiding van de BWP een krachtdadige en onophoudelijke propaganda te worden ge-

voerd. Het uitstellen van de stemming naar een volgende zitting zou gelijkstaan met een weigering. Dit leek een krachtig ordewoord, maar de Algemene Raad behield het initiatiefrecht. Bovendien zou een algemene staking pas uitgeroepen worden wanneer de Kamer het algemeen stemrecht zou hebben verworpen. De socialistische troepen werden zo in staat van paraatheid gehouden, maar intussen bleven de commissiebesprekingen voortduren en engageerde de BWP-leiding zich volop in het diplomatieke spel van de politici, dat overigens weinig tot de verbeelding van haar basis sprak. Voor die basis bestond alleen het zuiver algemeen stemrecht, dat enkel kon worden afgedwongen door een al even algemene staking.

Eind februari 1893 startte de Kamer dan toch de bespreking van de grondwetsherziening, maar het zag ernaar uit dat de BWP-top op zijn paascongres nog niet veel vooruitgang te melden zou hebben. Inmiddels bleek dat ook in Vlaanderen onvrede groeide over de trage ontwikkeling in de strijd voor het algemeen stemrecht. Precies een week voor het BWP-congres vond in Antwerpen zelfs een revolutionair congres plaats dat georganiseerd was door de plaatselijke dissidente Socialistische Arbeiderspartij (alias De Wacht).

Hier past het even in de Antwerpse geschiedenis terug te gaan. De voedingsbodem voor de socialistische dissidentie anno 1892 in Antwerpen was zo'n typische mengeling van persoonlijke wrijvingen, waarvan zeker ook het socialistische verenigingsleven niet gespaard bleef, en ideologische tegenstellingen, waarbij de relatie met progressisten en kleinburgerij één van de belangrijkste struikelblokken bleek. De scheidingslijn liep dwars door partij en coöperatie en leidde uiteindelijk tot de oprichting van een nieuw blad naast *De Werker* en later ook tot een nieuwe coöperatie naast De Vrije Bakkers: De Wacht was geboren.

Naar aanleiding van de verkiezingen voor de Constituante verdedigde Fons Engels van De Wacht in de partijvergadering nog met succes de onthouding (bij ontstentenis van echte arbeiderskandidaten), terwijl Constant Goetschalck van *De Werker* aanbeval te stemmen voor kandidaten met een programma dat het algemeen stemrecht het meest benaderde. Daar bovenop kwamen allerlei verwickelingen in de coöperatieve vereniging De Vrije Bakkers, die tot de uitsluiting van Goetschalck en een aantal anderen uit de partij leidden, waarop die groep een nieuw centraal comité oprichtte. Al deze tegenstellingen hypothekeerden alvast te Antwerpen de beweging voor het algemeen stemrecht. Bij dit alles kon het landelijke partijbestuur niet afzijdig blijven: de mannen van De Wacht werden tenslotte in het ongelijk gesteld.

Hoewel *De Wacht* in het begin zeker niet revolutionair uit de hoek kwam, maar gewonnen bleek voor het algemeen stemrecht en de coöperatie, werd het blad naarmate het conflict zich toespitste steeds meer een klankbord voor revolutionaire, volgens *La Débâcle* zelfs zuiver anarchistische geluiden uit Antwerpen en andere Vlaamse centra, in het bijzonder Mechelen. De oproep

in *De Wacht* van de zich nu openlijk revolutionair noemende Socialistische Arbeiderspartij voor een landelijk congres op 26 maart 1893, betekende in dat opzicht een voorlopig hoogtepunt⁹⁹.

Het congres werd vooral een Vlaams-Brusselse aangelegenheid met afgevaardigden uit Antwerpen, Leuven, Mechelen, Boom, Willebroek en Brussel. Uit het Brusselse waren anarchisten, de Revolutionaire Jonge Wacht van Brussel-stad en de Jonge Wacht van Sint-Gillis vertegenwoordigd. Gent en Menen, te laat uitgenodigd, hadden hun instemming met het initiatief betuigd. Volgens Jan Welters van *De Wacht* had de BWP niets revolutionairs meer; ze had alles tot zelfs de naam van socialistische partij opgegeven voor het algemeen stemrecht. Men moest breken met het parlementarisme dat alles opofferde aan zogenaamde politieke voordelen. De BWP bracht het volk op een dwaalspoor, het algemeen stemrecht zou slechts een verandering van gezag met zich brengen. Het besluit lag voor de hand: alleen de revolutie bood een uitweg. Ook Fons Engels, eveneens van *De Wacht*, sprak in die zin. In de BWP hadden het economisch programma en de klassenstrijd altijd moeten wijken voor de politieke strijd, dit enkel en alleen met het oog op enkele mandaten. Hoe meer arbeiders verkozen werden, des te meer krachten er verloren gingen voor de revolutie.

Het voorstel van *De Wacht* - deze organisatie was zelf al uit de partij gestoten - was duidelijk: de ware socialisten moesten zich afscheiden van de BWP. Waarop diverse congresgangers (waaronder de afgevaardigden van Mechelen en de Brusselse SJW) eveneens hun geloof in de revolutie beleden, maar tegelijk een uittreding uit de partij van de hand wezen. Het was beter, volgens een Mechelse spreker, om van binnenuit de koers van de BWP om te buigen. In elk geval dienden de revolutionairen alsnog om tactische redenen en om de onbeslisten aan te trekken het initiatief voor een breuk te laten uitgaan van de partij. Wel zou men op het paascongres de heropname van *De Wacht* in de partij steunen. En ook de Brusselse SJW wilde in de BWP blijven om revolutionaire propaganda te voeren nu de antiparlementaire en revolutionaire stroming groeide. De deelnemers aan het congres waren het wel eens om met Pinksteren in Mechelen een nieuw revolutionair congres te beleggen. Meteen kregen de Brusselse anarchisten aansluiting met revolutionairen, zij het onverwacht in Vlaanderen. Vooralsnog bleken echter lang niet alle revolutionairen bereid de BWP te verlaten¹⁰⁰.

Met Pasen, op 2 en 3 april 1893, vond in Gent het BWP-congres plaats. De vertegenwoordigers van *De Wacht* werden er effectief de deur gewezen. Dit gebeurde volgens het verslag unaniem op één onthouding na. Veel revolutionairen waren er zo te zien dus niet afgevaardigd op het congres. Ze waren blijkbaar overal in de minderheid, en indien ze al aanwezig waren, was de sociale druk waarschijnlijk al te groot om voor hun standpunt te durven uitkomen. Dit in de marge. Op haar paascongres kon de BWP alleen maar constate-

ren dat het met de grondwetsherziening nog niet veel verder stond. Of toch: het werd steeds duidelijker dat ze alles behalve het zuiver algemeen stemrecht in de wacht zou slepen. Toch bekleemtoonde het congres dat het enkel met dit laatste vrede nam. Maar de BWP-leiding kon een zekere toegeeflijkheid niet verstoppen en reserveerde - niet zonder enige moeite - het initiatiefrecht om een algemene staking uit te roepen voor zich¹⁰¹.

Voor *La Débâcle* bleek één ding zeer duidelijk uit de resoluties van het congres: namelijk de alliantie van de leiders van de BWP met de radicale burgerij. Het lot van de partij lag volgens het anarchistische blad in handen van enkele intringanten. Het congres betekende ook de volledige breuk van de 'wettelijke' socialisten, niet alleen met de libertaire socialisten, maar ook met de revolutionaire socialisten. "Un parti politique, par cela même qu'il est politique, ne peut être que conservateur. Qu'importe ses accès de révolutionnarisme, ils ne servent qu'à cacher ses visées: la politique est la négation de la Révolution." De analyse kon niet anarchistischer. Alle mooie libertaire en revolutionaire principes waren goed om het volk te verleiden, maar de BWP-leiders gooiden ze steevast overboord "le jour où de parti d'opposition ils se sont sentis devenir murs pour le gâtisme final ... Leurs premières armes, ils les font avec de bruyants programmes, ne visant qu'attirer l'attention de la masse et surtout à apprendre aux bourgeois dirigeants l'existence de leur conscience à vendre. ... Un nouveau groupement des 'souteneurs' de la politique s'opère." De tekenen in de radicale pers spraken voor zich, zo vervolgde *La Débâcle*: er was een overeenkomst in de maak tussen radicalen en socialisten, en voor de radicalen was het algemeen stemrecht niet meer dan een conservatieve zoekhouder. Als de BWP een klassenpartij wou zijn, dan moest ze alle kapitalisten bestrijden, ook de radicale¹⁰².

Op 11 april 1893 verwierp de Kamer het zuiver algemeen stemrecht en de Algemene Raad van de BWP kondigde de staking af, die de mijnwerkers in de Borinage overigens al een dag eerder hadden ingezet. De staking werd algemeen en verspreidde zich over Brussel, Gent, Antwerpen, Leuven, Mechelen, Charleroi, de Centre... De staking verkreeg een nooit geziene omvang. De toestand werd steeds grimmiger. Op 17 april vielen te Jemappes zes doden, de volgende dag vielen er te Borgerhout opnieuw vijf doden. Nagenoeg gelijktijdig werd in de Commissie der XXI van de Kamer met krappe meerderheid het voorstel van de Leuvense hoogleraar Albert Nyssens goedgekeurd.

Nyssens kon op de instemming van de progressieven rekenen. Zijn voorstel behelsde geen algemeen enkelvoudig stemrecht. Het stemrecht werd minder 'algemeen' dan het stemrecht dat Janson voorstelde: men moest eveneens man zijn, maar bovendien ook vijftienvijf jaar in plaats van eenentwintig en een jaar vast woonachtig zijn in plaats van zes maanden. Het werd bovendien een meervoudig stemrecht: sommigen kregen verscheidene stemmen op basis van criteria als bezit, bekwaamheid en huisvaderschap. Nog diezelfde dag

werd het voorstel
de Kamer zelf af
king af. Het span
twifeld compleet
van een volgend
parlementaire sp
tegenwoordigen d
ven door vrees v
proposies began
de BWP-leiding in
probleem de f
varenlang zwart
had gemobiliseer

"Oh, les v
schoon blinkbaar
Jean Prolo die m
consorten. Zai
gornes! les probl
progressistes. ...
liance, que les b
mis? ... Trompé l
nigheid was gro
staking te hebb
gedwongen moe
veel gezichtsver
sion, leur mauvais
importe!" Grim
Kamer namens l
eenmaal het voor
breken. Feron zou
voordien tussen d
ten. Dit werd over

De kritiek van
menheid van het
leid. Enig oppor
lijk was men zich
strijd voor het alg
dacteur er evenw
naar het revolution
gen over de nodige
wenden en de amb
kwam erop aan de

werd het voorstel-Nyssens, deze keer met een duidelijke meerderheid, door de Kamer zelf aanvaard. Prompt bliezen enkele BWP-leiders de algemene staking af. Het spanningsveld waarin deze beslissing tot stand kwam, was ongetwijfeld complex, maar toch was deze optie grotendeels de logische uitkomst van een volgehouden parlementarisme. De BWP had zich afgestemd op het parlementaire spel, waarin de partij zich noodzakelijkerwijze moest laten vertegenwoordigen door de progressisten. Bovendien leek die houding ingegeven door vrees voor de consequenties van een beweging die revolutionaire proporties begon aan te nemen. De algemene staking dreigde in de ogen van de BWP-leiding te ontaarden in een niet meer te controleren revolte. Bleef het probleem de 'basis' dit 'afkooksel' te doen slikken, nadat men diezelfde basis jarenlang zwaaiend met het sacrosancte beginsel van het algemeen stemrecht had gemobiliseerd¹⁰³.

"Oh! les vaches" was de furieuze reactie van *La Débâcle*. Het was - of schoon blijkbaar verwoord door iemand die gestudeerd had - de kreet van Jean Prolo die zich de eeuwige dupe voelde van burgerij, intellectuelen en consorten. Zuiver verraad was dit algemeen, meervoudig stemrecht. "Flagornés! les prolétaires l'ont été suffisamment par les charlatans de la baraque progressiste. ... Peuple, sauras-tu désormais que toute alliance est une mésalliance, que les bourgeois qui t'amuse de leurs simagrées sont les pires ennemis? ... Trompé! Le peuple ne l'a-t-il pas été par ses chefs?" Hun dubbelzinnigheid was grenzeloos volgens *La Débâcle*. De socialisten beweerden deze staking te hebben moeten leiden. Onzin, ze hadden ze niet geleid, maar noodgedwongen moeten volgen, omdat er geen ontsnappen aan was. Ze zouden te veel gezichtsverlies geleden hebben. "Par leurs tergiversations, leur indécision, leur mauvaise foi, ils ont servi de rempart à la bourgeoisie. Mais que leur importe!" Grimmig werd erop gewezen dat de radicaal Emile Féron zich in de Kamer namens leidinggevende figuren in de BWP sterk gemaakt had dat zij, eenmaal het voorstel-Nyssens was aanvaard, terstond de staking zouden afbreken. Féron zou hebben uitgekapt met een overeenkomst die de avond voordien tussen de progressistische en socialistische kopmannen was gesloten. Dit werd overigens later bevestigd door Bertrand.

De kritiek van *La Débâcle* sloeg in eerste instantie enkel op de onvolkomenheid van het algemeen stemrecht en het 'gekonkel' dat daartoe had geleid. Enig opportunisme was aan deze houding wellicht niet vreemd. Mogelijk was men zich ook tot op zekere hoogte echt gaan identificeren met de strijd voor het algemeen stemrecht. In zijn besluit wond de anarchistische redacteur er evenwel geen doekjes om. Er restte de arbeiders niets anders dan naar het revolutionaire congres van Mechelen te komen teneinde te beraadslagen over de nodige maatregelen om het volk van het parlementarisme af te wenden en de anti-etatistische en communistische idee te propageren. Het kwam erop aan de mensheid de schande van een Vierde Stand te besparen.

"Le triomphe du Quatrième Etat serait la fin de la Liberté, la fin de la Pensée, la fin des fins." De intrede van de socialisten in het parlement was een feit. De schrik voor de 'apparatsjiks' was naast het ouvriërisme een tweede krachtlijn in de anarchistische opstelling.

Men had kunnen verwachten dat de commentator ook zou ingaan op de mislukte kans om de stakingsbeweging een revolutionaire wending te geven. Dat was toch wat de anarchisten al jarenlang verwachtten van de beweging voor het algemeen stemrecht. Hadden zij of althans een aantal onder hen zich dan toch een tijdlang geïdentificeerd met het wel en wee van de strijd voor het algemeen stemrecht zelf? Het blijft gissen. De anarchisten kenden uiteraard geen partijlijn, hoe rekkelijk die soms ook bij de BWP mocht zijn. Een zeldzame reminiscentie aan de oorspronkelijke revolutionaire verzuchtingen vormde evenwel enkele weken na de staking een bijdrage in *La Débâcle*. De anonieme schrijver stelde de gevolgde tactiek zonder meer ter discussie. De collectieve actie op straat met het oog op de revolutie was erg moeilijk, zo niet onmogelijk geworden. De gewapende macht van de overheid was overweldigend. Het volk diende grote massabewegingen te verzaken. De heersende klassen kwamen er nauwelijks onder de indruk van. Waar ze wel schrik van hadden, was de individuele daad¹⁰⁴.

Op welke wijze hadden anarchisten en revolutionairen zich overigens in de strijd gemengd? De gegevens zijn schaars en in elk geval mocht men traditioneel nauwelijks een georkestreerde actie verwachten. Het volgende getuigenis van de Fransman Malato is wellicht exemplarisch voor de feitelijke speelruimte die de anarchistische tactiek bood. In België, zo vertelt Malato, leek de revolutie niet veraf. Tevergeefs echter snelde hij met de Italiaan Malatesta toe. "Excellents camarades, affinis de pensée, quelques-uns plein de résolution, ils se trouvaient, cependant, perdus sans armes, sans plans, sans alliés, dans ce mouvement tumultueux de tout un peuple qui ne les connaissait pas." De afspraak was dat Malato en Malatesta in de bossen van de Centre een groep stakers zouden treffen die op Brussel marcheerden. Het bleken nauwelijks tien man te zijn met hoop en al twee revolvers. "C'était trop peu pour venir à bout des troupes royales." Er bleef niets anders over dan terug te sporen naar Brussel en daar een glas faro te gaan drinken. "Ainsi fimes-nous, après nous être ravitaillés de pain d'épices, seul comestible trouvé par Malatesta qui, guerillero expérimenté, s'était délégué aux approvisionnements."¹⁰⁵

Het verhaal is sprekend, en niet alleen voor de Belgische revolutionairen. Voor Kropotkin - ongetwijfeld mede geïnspireerd door Malatesta - vormden de gebeurtenissen in België een ideale aanleiding om het gebrek aan initiatief bij de anarchisten te bekritisieren en vooral om de noodzaak van de terugkeer naar de massa extra te benadrukken¹⁰⁶. Voor de rest zijn er maar weinig sporen van anarchistische 'tussenkomen' bij de algemene staking. In Antwerpen waren het de mannen van De Wacht die in de eerste plaats de zaak zou-

den animeren, maar doeleinden die verder gingen dan het algemeen stemrecht kan men de voortrekkers Jan Welters en Piet Fabri vermoedelijk niet toedichten. Zij werden door de overheid overigens al vlug onschadelijk gemaakt. In Verviers voerden Jean Davister en Flaustier¹⁰⁷ het woord op druk bijgewoonde meetings, maar verder is het tasten in het duister¹⁰⁸.

Moeten we de gebeurtenissen van april 1893 beschouwen als een Pyrrus-overwinning voor de BWP? De partij zelf was daar verdeeld over. Een deel van haar achterban (de eigen militanten inclus) beschouwde het algemeen meervoudig stemrecht als een nederlaag, maar voor de BWP-top betekende het noch min noch meer dat de deuren van het parlement eindelijk geforceerd waren, het begin van de "quatrième état", zou *L'Homme libre* schrijven. De BWP-leiders werden in hun overtuiging gesterkt door de verkiezingen van 1894 (toen de BWP 28 zetels in de Kamer van Volksvertegenwoordigers kon veroveren en daar meteen, zij het ver achter de katholieken, de tweede grootste partij werd). De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht en daaraan gekoppeld het afbreken van de algemene staking was veel meer een nederlaag voor de anarchisten, van wie de 'strategie' er nu al jaren op gericht was om de stakingsbeweging voor het algemeen stemrecht een revolutionaire wending te doen nemen. Zeker te Brussel zou het anarchisme daar spoedig de weerslag van ondervinden, in Luik had men om andere redenen al een jaar eerder klappen gekregen. Voor Vlaanderen evenwel betekende het (gedeeltelijke) succes dat de 'parlementaire socialisten' behaalden paradoxaal genoeg de aanzet tot een tamelijk verbreide dissidentie binnen de BWP, die op sommige plaatsen over een gelijkstelling van zuiver economische actie met revolutie uitgroeide tot een koppige anarchistische oppositie tegen het 'reformisme'. Maar deze revolutionaire oriëntering beperkte zich tot een groep minder belangrijke partijmensen.

Er was met de jaren mede tengevolge de radicale politieke propaganda een soort politiek bewustzijn gegroeid, waarbij de arbeiders steeds meer ingesteld waren op het algemeen stemrecht, en mettertijd ook op de algemene staking als het wapen om dat stemrecht te verwerven. Het anarchisme, zeker in Luik, Verviers en Brussel, zal met zijn onafgebroken pleidooi voor de revolutie wel radicaliserend gewerkt hebben, zonder echter bij de arbeidersbevolking een echte revolutionaire geest te hebben kunnen aankweken. In 1893 toonden de Belgische arbeiders zich al bijzonder voorbeschikt tot het politieke socialisme.

De voorbije gebeurtenissen bleken de revolutionaire dissidenten in Vlaanderen niet echt ontmoedigd te hebben, wel integendeel. Op 21 mei 1893, Pinksteren, greep in zaal De Toekomst in Mechelen een tweede revolutionair congres plaats. Aan het congres ging in *De Wacht* een oproep vooraf tot alle revolutionaire fracties om zich te organiseren in één grote partij; dat was dringend, zo niet dreigden vele groepen geïsoleerd te raken¹⁰⁹. Het congres be-

sloot tot de oprichting van de Revolutionaire Socialistische Partij. Deze partij zou uitgesproken antiparlementair zijn en zou in haar schoot alle groepen opnemen die de klassenstrijd op het economische terrein voerden. Verder reikte het programma nauwelijks. *De Wacht* en *La Débâcle* zouden de spreekbuizen worden. *La Débâcle* zou een vrije tribune openen voor alle revolutionairen, eventuele kritiek kon in het zuiver anarchistische deel van de krant. Veel meer weten we niet, niet welke groepen er vertegenwoordigd waren, evenmin of er verdere afspraken voor de organisatie gemaakt werden. De teneur van het verslag in *La Débâcle* en het verder verloop van de revolutionaire beweging doet het tegendeel vermoeden. In dat opzicht moesten de revolutionaire scheurmakers, met hun negatieve partij-ervaringen, mogelijk niet onderdoen voor de anarchisten¹¹⁰.

Gegevens in verband met een eventuele spreiding van de revolutionaire stroming na het eerste congres ontbreken. Uit de kolommen van *De Wacht* kunnen we enkel opmaken dat het revolutionaire ontwakken in Vlaanderen beperkt bleef tot de centra die op het eerste congres vertegenwoordigd waren. Vermeldenswaard is wel de afscheuring van de Ligue Ouvrière van Sint-Joost-ten-Node, waarvan het revolutionair manifest twee pagina's groot in *La Débâcle* verscheen. Onder de hoofding *Si vous n'êtes pas d'accord avec nous, allez vous-en (Vandervelde, au congrès de Gand)* verwoordde het manifest de teleurstelling en het ongenoegen die de afgebroken staking, en de hele stemrecht-campagne in het algemeen, bij een aantal militanten hadden teweeggebracht.

De partij had de grondslag van de socialistische beginselen verloochend en vervangen door een politiek van compromissen, toegevingen en hervormingen, "qui sont plutôt l'oeuvre de la philanthropie - c'est-à-dire de charité bourgeoise - que l'inspiration d'une conception réellement socialiste." De ronduit ergerlijke houding van de socialistische redenaars tijdens de grote staking had bij de scheurmakers de doorslag gegeven. Van deze prachtige beweging van internationale renomme, die naar de woorden zelf van de socialistische woordvoerders moest leiden tot het algemeen stemrecht "et plus, ou la mort", bleef weldra niets meer over dan "un pitoyable avortement, grâce à la trahison et à la couardise de ceux qui l'avaient déchaîné."

Om die reden had de Ligue Ouvrière van Sint-Joost-ten-Node, luidens het manifest, de Algemene Raad van de partij een gemotiveerde blaam gegeven. Maar er was meer. Overal hadden de arbeiderspartijen het libertaire ideaal ingeruild voor een hiërarchische en autoritaire organisatie met als enig doel de verovering van de macht. Het besluit was genomen: "La Ligue ouvrière ..., revenant à une conception plus logique du socialisme, a voté sa désaffiliation du Parti ouvrier, renoncé à ce mode de groupement, repris son autonomie." In de toekomst zou ze zich nog enkel solidaire verklaren met groepen waarvoor vrijheid geen ijdel woord was. Daarbij was gebleken dat het parlementarisme tot niets leidde, behalve tot tijdverlies en de morele verwor-

ding van wie enkelementair te zijn en den aan de studie terrein. "afin d'anti dans les sociétés l scheuring op één- cialistische verom het Brusselse Wal Jean Volders inge wegens eerroof."

Het manifest enkele maanden hele revolutionair fette was *De Wacht* men nu ook anti- militansisch en Joost-ten-Node. steld. Van de *La Débâcle* een vanti

We kunnen *La Débâcle*. Gaf die beweging leikaf se. Waalse?) an- zuiverheid? Of april de kans op worden? Naam- activisten als bij zeggen?

Te Brussel oktober werd revolutionaire *La Débâcle* die echter bij- exemplaren in congres. Het de de Revolutionair Joost en ging de secretaris bestuuder w- lems. die anti- gestaan anti- congres werd

Het duit

ding van wie erdoor meegesleept werd. De Ligue verklaarde dan ook antiparlementair te zijn en riep alle arbeiders op hun energie nog uitsluitend te besteden aan de studie van de sociale problemen en de strijd op het economische terrein, "afin d'arriver le plus tôt possible au règne du communisme libertaire dans les sociétés humaines." Ook te Sint-Joost-ten-Node ging de 'politieke' scheuring op één of andere manier samen met tegenstellingen binnen het socialistische verenigingsleven, met name binnen de coöperatieve bakkerij van het Brusselse Volkshuis: een staking van de brooddragers, een proces door Jean Volders ingespannen en verloren tegen één van hen (een scheurmaker) wegens eerroof: "la question des XXVII."¹¹¹

Het manifest bleek voor *La Débâcle* meteen een zwanezang te zijn. Slechts enkele maanden nadat het blad samen met *De Wacht* tot spreekbuis van de hele revolutionaire stroming was gepromoveerd, diende het af te haken. In feite was *De Wacht* al de spreekbuis voor de Vlaamse groepen en daar kwamen nu ook aankondigingen van de Brusselse SJW, bijvoorbeeld voor het antimilitaristisch congres van 1 oktober bij, alsook van de scheurmakers van Sint-Joost-ten-Node. Bovendien werden nu ook enkele artikels in het Frans gesteld. Van de berichtgeving van de anarchistische groepen, in de vroegere *Débâcle* een vast gegeven, in *De Wacht* geen spoor.

We kunnen slechts gissen naar de reden van het opdoeken van *La Débâcle*. Gaf de frontvorming niet de verhoopte (ook financiële) injectie - de beweging leek zich vooral in Vlaanderen te situeren - of stuitte ze op (Brusselse, Waalse?) anarchistische tegenstand vanwege het verlies van revolutionaire zuiverheid? Of was er ondanks alles het besef dat met de gebeurtenissen van april de kans op een brede revolutionaire beweging nu wel erg klein was geworden? Naast het Luikse terrorisme was dit zeker een mogelijke reden voor activisten als Wismans en Pintelon om na jaren inzet af te haken. Wie zal het zeggen?

Te Brussel leek Sint-Joost-ten-Node de zaak naar zich toe te trekken. In oktober werd er een nieuw blad gelanceerd, *Le Libertaire. Organe socialiste-révolutionnaire des groupes de St-Josse-ten-Node*, dat in vergelijking met *La Débâcle*, echter bijzonder bescheiden uitviel. Wel zou het een oplage van 4.000 exemplaren hebben gehaald. Het kon ook meteen een nieuw revolutionair congres, het derde al dat jaar, aankondigen. De uitnodiging gebeurde namens de Revolutionaire Socialistische Arbeiderspartij door de groepen van Sint-Joost en ging door in het lokaal van de Ligue Ouvrière; contactpersoon was de secretaris van de plaatselijke Cercle d'études sociales. Overigens was de bestuurder van *Le Libertaire* de twintiger Henri Willems¹¹². De familie Willems, die ooit aan de wieg van de socialistische partij te Sint-Joost-ten-Node gestaan zou hebben, behoorde nu tot het kamp van de scheurmakers. Het congres werd ook in *De Wacht* aangekondigd¹¹³.

Het derde revolutionair congres greep plaats op Allerheiligen. Volgens

het verslag waren er talrijke - niet nadere benoemde - groepen uit verschillende hoeken van het land vertegenwoordigd. Op het stuk van organisatie bleken er weinig verschillen te bestaan tussen de congresgangers van anarchistischen huize en de revolutionairen. Elke centraliserende tendens of tactische eenvormigheid werd uitgesloten. Er was plaats voor een veelheid van tactieken en vormen van propaganda. De spontane federatie van deze groepen zou vorm geven aan de "groupement libre des socialistes-révolutionnaires." Dat organisatorische minimalisme kon blijkbaar ieders goedkeuring wegdragen. Voor de anarchisten betekende het al een hele zelfoverwinning; de BWP-dissidenten van hun kant leken geen behoefte te hebben aan een of andere vorm van partijdiscipline. Over de nood aan georganiseerde solidariteit om de eigen pers te ondersteunen, al jaren een natuurlijke verzuchting van de Brusselse anarchist, werd met geen woord gerept.

Toch zou dit congres in vergelijking met de vorige een al meer uitgewerkt, overigens behoorlijk anarchistisch programma voortbrengen. Puntsgewijs kwamen diverse thema's aan bod. Om te beginnen was de strijd tegen het gezagsprincipe (de staat dus) primordiaal. Het congres verwierp dan ook de politieke strijd en de parlementaire actie in het bijzonder, de strijd moest exclusief economisch gestreden worden. Concreet werd besloten campagnes voor het boycotten van de verkiezingen op te zetten. Antimilitaristische propaganda mocht niet beperkt blijven tot de loting, maar diende uitgebreid te worden tot in de kazernes zelf. Het lag helemaal in de lijn van het voorstel van de Nederlandse socialist Domela Nieuwenhuis, dat was afgewezen op het internationaal socialistisch congres van Zürich in 1893, om intense propaganda te voeren voor een staking van de soldaten. Alle vormen van insubordinatie werden goed bevonden. De verslaggever van *Le Libertaire* zag daar wel brood in. De revolutionairen zouden bovendien ook actief deelnemen aan de werklozenbeweging. In een bijkomend verslag van *Le Libertaire* werd daarnaast ook "infiltratie" in arbeidersverenigingen, vakbonden en mutualiteiten aanbevolen; dat thema deed al enkele jaren opgeld in de Belgische anarchistische pers. En op de koop toe wilden ze op het platteland een actieve propaganda voeren voor het "agrarisch socialisme". Het enthousiasme was groot, aldus het verslag, "les déclarations ... nettement révolutionnaires et libertaires."¹⁴

Naar aanleiding van het congres werden door *Le Libertaire* ook twee dringende oproepen gedaan. De eerste oproep ademde een onvervalste geest van proselitisme uit. "Que chacun de nous soit un apôtre obscur de la bonne parole." Daarvoor moest men geen redenaar of schrijver zijn. "Laissez aux ambitieux et aux vaniteux les gloires de la tribune et la parade des traîteaux." Dat iedereen in zijn eigen milieu, eenvoudigweg zijn rechtschape opvattingen verdedigde, en weldra zou men, als de zaaier die na het kiemen zijn veld overschouwde, overal kameraden zien aansluiten, die op hun beurt apostel zou-

den wandel
trof het op
propaganda
ontvond
een gewone
zijn tekenen
den de BWP
nieuw was
Mogelijk was
nog een

Aan

De intern
ge daaron
cialistisch
anarchist
dactische
Auteur was
list die g
en overig
hoofdstuk
van August

Niet tw
ne loog er
goed aan
ce n'est pas
jusqu'ici, m
nises et par
sche jong
Met de j
den van d
zou er niet
enthousias
l'absurde ta
te l'orte coll

De bro
Roenzi was
van de gesch
reid op een
ren te gerich

den worden en nieuwe proselieten zouden aantrekken. De tweede oproep betrof het organiseren van een soort kas ten voordele van de slachtoffers van de propaganda, "l'oeuvre du sou des victimes." Het had er alle schijn van dat ondanks het puntsgewijze programma dit congres evenmin als de vorige tot een gemeenschappelijke revolutionaire inzet had besloten. Dat had natuurlijk zijn redenen. Sinds de Union Révolutionnaire van begin de jaren tachtig hadden de Belgische anarchisten meer dan tien jaar moeten wachten op een nieuw revolutionair congres. Het werden er uiteindelijk drie op één jaar tijd. Mogelijk van het goede te veel, het zou na 1893 opnieuw jaren duren voor ze nog eens op een congres bijeenkwamen.

Aussi longtemps que régnera l'égoïsme

De interne dissidentie werd voldoende au sérieux genomen in de BWP, getuige daarvan niet alleen de regelmatige aanvallen op het anarchisme in de socialistische pers, maar ook de uitgave van een brochure, die integraal aan het anarchisme was gewijd. Onder de titel *L'Anarchisme* bracht de brochure op didactische wijze de meeste klassieke argumenten tegen het anarchisme samen. Auteur was Rienzi, een pseudoniem voor H. van Kol, een Nederlandse socialist die goede betrekkingen onderhield met onder meer de Gentse socialisten en overigens een tijdlang in België woonde. De brochure was eigenlijk een hoofdstuk uit diens boek *Socialisme en vrijheid*. De vertaling was van de hand van August Dewinne¹¹⁵.

Niet toevallig verscheen de brochure in 1893 en de inleiding van Dewinne loog er niet om. Onze jonge mensen en socialistische vrienden deden er goed aan deze brochure te lezen, aldus de inleider, "car, chose assez bizarre, ce n'est pas tant au capitalisme que la propagande anarchiste a fait du mal jusqu'ici, mais bien plus à certains groupes du Parti ouvrier qu'elle a désorganisés et par la même réduits à l'inaction et à l'impuissance." Dat de socialistische jongeren warm liepen voor het anarchistisch ideaal, daar was niets tegen. Met de jaren zouden ze inzien dat dit een te absoluut streven was en ze zouden vanzelf terugkeren naar de socialistische doelstellingen. Hun overtuiging zou er niet minder diep om worden. Wat wel een gevaar inhield, was dat dit enthousiasme "les novices du socialisme" ertoe zou brengen "à accepter aussi l'absurde tactique des anarchistes, destructive de toute organisation et de toute lutte collective sérieuse contre le capitalisme."

De brochure was stevig met citaten gelardeerd. Het uitgangspunt van Rienzi was dat de anarchisten op een irrationele wijze de stapsgewijze logica van de geschiedenis negeerden. De huidige generatie was niet méér voorbereid op een regime van totale vrijheid dan de inwoners van Java in staat waren te genieten van de verworvenheden van een Europeaan. De anarchisten

dachten door een tikje met de toverstok de mensen tot hoogstaande wezens te kunnen omvormen, terwijl overal een ongemeen harde strijd om het bestaan woedde. Alsof vrijheid en onafhankelijkheid konden worden geënt op eeuwen ellende en onderdrukking. De Franse Revolutie vormde een sprekend voorbeeld van het tegendeel. "L'An I de la liberté ne dura qu'un jour." Of met Saint-Simon: "La liberté n'est ni un but, ni un moyen, c'est un effet du développement progressif." Als men niet wou terugvallen in de barbarij, dan moest men beperkingen stellen aan de individuele vrijheid. Enkel in gunstige sociale omstandigheden en door de ontwikkeling van een gemeenschapsgevoel zouden de mensen een hoger zedelijk peil bereiken, waardoor gezag uiteindelijk overbodig zou worden. De meeste anarchisten predikten met de geloofsijver van middeleeuwse fanatici, maar hadden slechts een vaag beeld van een samenleving "où chacun pourrait réaliser ses désirs et satisfaire ses caprices."

Het anarchistisch communisme kende als enige regel de absolute vrijheid. Het individu werd beschouwd als een persoonlijkheid die volkomen vrij was van banden met het verleden, het heden en de toekomst. Plichten van het individu tegenover de samenleving waren uit den boze; samenwerking gebeurde op louter vrijwillige basis. Maatschappelijke harmonie zou ontstaan uit het vrije spel van de individuele belangen. Maar welke moraal zou het respect voor de vrijheid van de ander opleggen, was de vraag van Rienzi. Het anarchistisch communisme zou enkel leiden tot het recht van de sterkste. En daar lag het belang van de "Volksstaat" die door de anarchisten zo werd gehokeld. Het organisme zou de vrijheid mogelijk maken, niet voor enkelen, maar voor allen (gelijk). De individuele vrijheid moest daar ophouden, waar deze maatschappelijke noodzaak begon.

Uiteraard had het individu heilige rechten. Niettemin was de ontwikkeling van de persoonlijkheid enkel mogelijk in gemeenschap. Echte vrijheid veronderstelde een integrale ontplooiing (materieel en moreel) van het individu. (Mutatis mutandis zegden de anarchisten dit ook: welbegrepen eigenbelang was volgens hen essentieel sociaal.) En voor alles moest de mens zijn: "Un des membres de l'humanité." "La conception d'individu (doit) rester soumise à celle d'homme, de membre de la collectivité." Er moest een morele band bestaan, vrijheidsliefde moest samengaan met naastenliefde om absolute vrijheid mogelijk te maken. De anarchisten, aldus Rienzi, dachten onterecht dat het persoonlijk belang zou samenvallen met het algemeen belang. Dat was hun zwakte en maakte het anarchisme tot een utopie.

De anarchisten hadden veel gemeen met de klassieke economen, alleen wilden ze eerst de produktiemiddelen onteigenen om ze ter beschikking van iedereen te stellen. Dit verschil bewees de superioriteit van het anarchisme ten aanzien van het liberalisme. Terzelfder tijd bood dit Rienzi de gelegenheid om de anarchisten in hun kritiek op de sterke volksstaat te counteren. De an-

Door de consumenten
Daartegenover staat de...

Door de conservatieve pers werden de socialisten op één hoopje met de anarchisten geveegd. Daartegen zouden zij zich steeds meer wapenen.

archisten zouden onverbiddelijk moeten zijn bij hun onteigening, hun tegenstrevers de wet van de meerderheid opleggen, harder dan de socialisten het met het algemeen stemrecht ooit zouden moeten doen. Dat het parlementarisme op het recht van de meerderheid was gebaseerd, vormde overigens voor de anarchisten, bracht Rienza nog even in herinnering, één van de hoofdredenen om dat politiek stelsel te bestrijden.

Niet aan individualisme was er gebrek, wel aan solidariteitsgevoel. De weg naar de morele perfectie en absolute vrijheid was lang. Een leerschool van ingeperkte vrijheid moest eraan voorafgaan. De anarchisten liepen op nefaste wijze op de ontwikkeling vooruit. Hun reactie tegen de burgerlijke staat was volgens Rienza te begrijpen, maar niet elke staat was slecht. Er bestond ook zoiets als het minste kwaad. Wetten gemaakt in het algemeen belang zouden grondig verschillen van de bestaande wetten die enkel het burgerlijk eigenbelang beoogden. En naarmate de individuele bekwaamheid om "zichzelf te besturen" zou groeien, kon het gezag, de regering zich steeds meer terugtrekken.

"La liberté est le but, l'autorité le moyen; la liberté est le droit, l'autorité est la garantie de ce droit." Dat met name deze stelling door de anarchisten als een contradictio in terminis werd gekapitteld, vermeldde Rienza niet. Wel vond hij het nodig de anarchisten een stuk tegemoet te komen in hun kritiek op de leiders, "les meneurs". "A ce point de vue, la critique sévère des anarchistes fait plus de bien que de mal." Waar er gezag was, moest er controle zijn; waar er macht was, moesten misbruiken voorkomen worden. Maar verder ging de toegeving niet. In de strijd waren (uiteraard voorbeeldige) leiders, eenheid in de actie, organisatie en discipline (spijts alle nadelen ervan) noodzakelijk. Het zou de anarchisten nog wel zuur opbreken dat ze dit niet hadden ingezien, het zou hun noodlot worden, en mogelijk ook dat van de hele arbeidersbeweging. ("C'est pourquoi ils sont les plus grands obstacles à la liberté.") Hopelijk zouden de anarchisten in deze beslissende tijden hun theorieën laten voor wat ze waard waren en samen met de socialisten optrekken tegen de gemeenschappelijke vijand. Die vijand - "il est peut-être inutile de le nommer mais c'est utile pour les anarchistes qui combattent plus ardemment les socialistes que les capitalistes" -, die vijand was het georganiseerd leger van de bezittende klasse. Meteen werd daar een regelrechte bedreiging aan gekoppeld. Als de anarchisten de socialisten niet zouden ondersteunen, moesten deze laatsten niet aarzelen: "Plutôt pas de troupes auxiliaires, que des soldats infidèles qui nous tireraient dans le dos." Dan geen discussie meer over theorieën: "Leur attitude de traîtres fait de leur destruction, une nécessité de la guerre et un pénible devoir."

Toch kregen de anarchisten nog op één punt gelijk. Er bestond, volgens Rienza, in de beweging het gevaar dat de "Vierde Stand" zichzelf overdreven privileges zou toekennen ten koste van andere sociale klassen, in het bijzon-

der het "Lumpenproletariaat" (het laagste laagje van de samenleving) kon de anarchisten het wat merkwaardig vinden dat zij protectionisten waren?

Het eindwoord van de anarchistische beweging was: "L'humanité première, la liberté individuelle, l'amour sera plus que jamais le vainqueur de la tyrannie et de la liberté individuelle dans le monde. C'est un devoir moral."

M. Lermar, anarchiste
 1901 - Michel, vers. 1898
 1902 - Des idées nouvelles, la
 1903 - 1904 - 1905 -
 1906 - Charles Maurras, dirigé
 1907 - de l'Union des Droits
 1908 - Journal de l'Éclair, 1898
 1909 - 1910 - 1911 - 1912 -
 1913 - 1914 - 1915 - 1916 -
 1917 - 1918 - 1919 - 1920 -
 1921 - 1922 - 1923 - 1924 -
 1925 - 1926 - 1927 - 1928 -
 1929 - 1930 - 1931 - 1932 -
 1933 - 1934 - 1935 - 1936 -
 1937 - 1938 - 1939 - 1940 -
 1941 - 1942 - 1943 - 1944 -
 1945 - 1946 - 1947 - 1948 -
 1949 - 1950 - 1951 - 1952 -
 1953 - 1954 - 1955 - 1956 -
 1957 - 1958 - 1959 - 1960 -
 1961 - 1962 - 1963 - 1964 -
 1965 - 1966 - 1967 - 1968 -
 1969 - 1970 - 1971 - 1972 -
 1973 - 1974 - 1975 - 1976 -
 1977 - 1978 - 1979 - 1980 -
 1981 - 1982 - 1983 - 1984 -
 1985 - 1986 - 1987 - 1988 -
 1989 - 1990 - 1991 - 1992 -
 1993 - 1994 - 1995 - 1996 -
 1997 - 1998 - 1999 - 2000 -
 2001 - 2002 - 2003 - 2004 -
 2005 - 2006 - 2007 - 2008 -
 2009 - 2010 - 2011 - 2012 -
 2013 - 2014 - 2015 - 2016 -
 2017 - 2018 - 2019 - 2020 -
 2021 - 2022 - 2023 - 2024 -
 2025 - 2026 - 2027 - 2028 -
 2029 - 2030 - 2031 - 2032 -
 2033 - 2034 - 2035 - 2036 -
 2037 - 2038 - 2039 - 2040 -
 2041 - 2042 - 2043 - 2044 -
 2045 - 2046 - 2047 - 2048 -
 2049 - 2050 - 2051 - 2052 -
 2053 - 2054 - 2055 - 2056 -
 2057 - 2058 - 2059 - 2060 -
 2061 - 2062 - 2063 - 2064 -
 2065 - 2066 - 2067 - 2068 -
 2069 - 2070 - 2071 - 2072 -
 2073 - 2074 - 2075 - 2076 -
 2077 - 2078 - 2079 - 2080 -
 2081 - 2082 - 2083 - 2084 -
 2085 - 2086 - 2087 - 2088 -
 2089 - 2090 - 2091 - 2092 -
 2093 - 2094 - 2095 - 2096 -
 2097 - 2098 - 2099 - 2100 -

der het "Lumpenproletariat". Veel socialisten gevoelden afkeer van dat "uitvaagsel van de samenleving" wegens zijn gebrek aan klassebewustzijn. Hier kon de anarchistische onbevooroordeelde kritiek van nut zijn. En dan kwam het wat merkwaardige zinnetje: "Souhaitons que ces nouveaux parias trouvent protection auprès des anarchistes." Het welzijnswerk aan de anarchistten?

Het eindvonniss was duidelijk. Een samenleving waar volledige vrijheid heerste, werd slechts mogelijk als het egoïsme uit alle harten verdwenen was, "quand l'homme trouvera plus de plaisir à se sacrifier qu'à jouir, quand l'amour sera plus puissant que l'intérêt personnel." Zolang echter het egoïsme de bovenhand haalde, bleef het anarchisme een utopie. "La propagande pour la liberté individuelle ne fera que retarder le lever du soleil de la liberté sur le monde. C'est ce qui condamne également l'anarchisme au point de vue moral."

¹ M. Liebman (1979), 74-110; A. Mommen (1980), 81-90; J. Michel (1977), 433, 566.

² Zie vorig hoofdstuk, *Een republikeinse samenleving?*

³ DN, 13-4-1889.

⁴ Charles Malato (1857 Foug-1938 Parijs), corrector bij de Chambre des Députés, publicist. *Malato, Charles*, in: *DBMOF*, XIII, 1975, 334-335.

⁵ DN, 29-8-1889.

⁶ DN, 29-8-1889.

⁷ DN, 1-7-1889, 29-8-1889; *La Révolte*, 9-11-1889, 6-12-1889, geciteerd in: H. vanden Broeck (1986), 182-183.

⁸ AEL, SP, XVIII, A, 1890.

⁹ M. Liebman (1979), 87-88, 92-95; A. Mommen (1980), 88-91; J. Michel (1977), 433, 566.

¹⁰ Alexandre Longfils (1857 Senzeille, gehuwd met Marie Hautstont), typograaf. SAB, Pol, BE, 4146: A. Longfils.

¹¹ HL, 11-4-1891.

¹² HL, 18-4-1891.

¹³ HL, 2-5-1891.

¹⁴ HL, 25-4-1891.

¹⁵ HL, 9-5-1891.

¹⁶ HL, 16-5-1891, 23-5-1891.

¹⁷ HL, 16-5-1891; AEL, SP, XIX, A, 91, Pol Luik, 2-5-1891.

¹⁸ HL, 23-5-1891, 30-5-1891.

¹⁹ M. Nettlau (1981), 410-452; J. Maitron (1975), I, 117-118; J. Braunthal (1978), I, 258-262; G. Haupt (1964), 115-128; J. Joll (1979), 56-76.

²⁰ HL, 25-7-1891, 8-8-1891; *La Révolte*, IV(1891)45, IV(1891)47, IV(1891)48.

²¹ HL, 15-8-1891; *La Révolte*, IV(1891)47.

²² HL, 15-8-1891, 22-8-1891.

²³ *Congrès international ouvrier socialiste tenu à*

Bruxelles du 16 au 23 août 1891. Rapport publié par le secrétariat belge (1893), Brussel, 14-15, 18-19, 24, 28, 32, 35; *La Réforme*, 16 t.e.m. 23-8-1891; M. Nettlau (1981), 429-431.

²⁴ HL, 22-8-1891, 29-8-1891.

²⁵ *Congrès international ouvrier socialiste* (1893), 29; *La Réforme*, 19-8-1891, 20-8-1891.

²⁶ HL, 15-8-1891, 22-8-1891, 29-8-1891; het verslag van het congres spreekt van Gramos; hij zou als anarchist een aantal Spaanse vakbonden vertegenwoordigd hebben en werd samen met enkele gezellen uitgesloten, *Congrès international ouvrier socialiste* (1893), 24; *La Réforme*, 24-8-1891, heeft het de ene keer over Gramos, de andere keer over Ramos.

²⁷ HL, 5-9-1891; *La Révolte*, IV(1891)50.

²⁸ J. Maitron (1975), I, 206-212.

²⁹ J. Maitron (1975), I, 200-202, 212-227.

³⁰ Lambert Hansen (29 jaar, °Ougrée), mijnwerker. IISG, Liège 1892, AB, 1.

³¹ IISG, Liège 1892, AB, 7. Door een gelukkige wind belandde dit dossier op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, het dossier van het proces ging immers verloren. Het betreft de lijvige bundel documentatie van de voorzitter van de jury op het proces. Naast officiële stukken als de akte van beschuldiging (afgekort als AB) bevat het dossier onder meer een uitgebreide verzameling knipsels uit Luikse en Brusselse kranten die het verloop van de zittingen versloegen.

³² A. Schaner (1965), 134; J. Louis (1975), 141, 143; *Mis*, 27-8-1892.

³³ Emile Marcotty (48 jaar, °Horion-Hozémont), mijnwerker; Aimé Mateysen (26 jaar, °Couillet), bedrijfsleider; Joseph Beduin (40 jaar, °Amay), mijnwerker. IISG, Liège 1892, AB, 1.

Moulaert (1981), 70-83; R. Sonn (1989).

⁹⁸ E. Herbert (1961), 28-33, passim; L. Tibbe (1981), 53-30; P. Aron (1985); J. Moulaert (1986), 161-167.

⁹⁹ *Déb.*, 19-3-1892.

¹⁰⁰ Denis Villeval (1839 Brussel-1904 Parijs), typograaf, communard. SAB, Pol, BE, 4189; D.

Villeval; *Villeval, Denis*, in: *DBMOF*, IX, 1971, 323.

¹⁰¹ *La Lutte pour l'art*, 1892-1893; *Déb.*, 23-1-1893; J. Moulaert (1986), 161. Zie over Elisée Reclus cum suis hoofdstuk V.

¹⁰² AEL, SP, XVIII, A, 167, Pol Luik, 8-7-1890; 169, Pol Luik, 5-8-1890; *HL*, 23-1-1892.

¹⁰³ *Almanach de l'Affranchissement pour 1894* (1893), Sint-Joost-ten-Node, 37-49.

¹⁰⁴ *Pléb.*, 1-4-1894.

¹⁰⁵ E. Vandervelde (1891), I, 35, 37. Vandervelde noemt Wismans niet bij naam, maar hier is geen verwarring mogelijk. Hij heeft het overigens over een "homme aussi intelligent que sympathique."

¹⁰⁶ R. Bonaventure (1962), 47, verliet zich voor deze en andere algemene appreciaties op de in volgende noot geciteerde auteurs. Voor wat de verklaring van de tegenstellingen binnen de BWP betreft, gebeurde dat voor een groot deel zelfs tegen zijn eigen bevindingen in.

¹⁰⁷ R. Bonaventure (1962), 106-107, 203; E. Vandervelde (1891), I, 220-223; L. Varlez (1902), 135-137.

¹⁰⁸ *NDNM*, 1-1-1886.

¹⁰⁹ *Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du XIIème congrès annuel tenu à la maison du peuple, Charleroi-Nord le 5 et 6 avril 1896* (1896), Brussel, 87-89; *Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du XVIème congrès annuel tenu à Louvain au local de la société coopérative Le Proletaire les 21 et 22 mai 1899* (1899), Brussel, 80; *Déb.*, 28-5-1893. Zie over Verviers nog hoofdstuk V, *De zielewassing, een uitgesteld debat*.

¹¹⁰ E. Vandervelde (1891), I, 24-110.

¹¹¹ *Le communisme anarchiste* (1889), (*Publications du "Drapeau noir"*), Brussel; *DN*, 5-5-1889.

¹¹² *HL*, 25-6-1892.

¹¹³ Inzake De Wacht zie A. van Laar (1926), 43-54, 112-119, passim, evenals de erg gefragmenteerde verzameling van *De Wacht*; *Déb.*, 26-2-1893. Bij Van Laar is niets te vinden over het revolutionaire

intermezzo van De Wacht.

¹¹⁴ *Déb.*, 16-4-1893.

¹¹⁵ *Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du IXème congrès annuel tenu à Gand les dimanche 2 et lundi 3 avril 1893* (1893), Brussel, 11-12. We zien niet dadelijk veel aanwezigen van wie een 'kritisch' geluid verwacht mocht worden: Willem Bus van de Mechelse Maatschappij voor Onderlinge Bijstand, Levêque van de Brusselse SJW, Jozef Drieghe misschien ook van de Propagandaclub van Sint-Amandsbergen (over Bus en Drieghe zie hoofdstuk V, *Anarchie onder de Mechelse kerktoren*).

¹¹⁶ *Déb.*, 16-4-1893.

¹¹⁷ F. van Kalken (1936), 124-153; P. Delfosse (z.d.), II, 147-163; M. Liebman (1979), 88-90, 95-110; A. Mommen (1980), 93-96; L. Wils (1978), 201-205.

¹¹⁸ *Déb.*, 7-5-1893; 28-5-6-1893.

¹¹⁹ C. Malato (1894), 285.

¹²⁰ M. Nettlau (1981), 173-174.

¹²¹ Flaustier was het pseudoniem van Paul Sosset (°1869 Couvin), jurist. SAB, Pol, BE, 4062; P. Sosset; M. Nettlau (1984), 329-330, 340.

¹²² AEL, SP, XXI, A, 49, Rijksw Verviers, 13-4-1893; 50, Rijksw Verviers, 16-4-1893; *Déb.*, 7-5-1893.

¹²³ *De Wacht*, 7-5-1893.

¹²⁴ *Déb.*, 24-6-1893.

¹²⁵ *Déb.*, 23-7-1893; *Lib.*, 10-2-1894; *Le Patriote*, 12-8-1898.

¹²⁶ Henri Willems (°1868 Sint-Joost-ten-Node), houtsnijder. SAB, Pol, BE, 4246; H. Willems.

¹²⁷ *Lib.*, 22-10-1893; *De Wacht*, 1-10-1893; ARA, Ass Brab, 1895, 1241/2115; *Le Journal de Bruxelles*, 18-4-1898; *Le Patriote*, 12-8-1898; zie ook het volgend hoofdstuk, *De nasleep*, in verband met de processen tegen Henri Willems.

¹²⁸ *Lib.*, 22-10-1893, 19-11-1893.

¹²⁹ Rienzi (1893), *L'Anarchisme*, (*Bibliothèque de propagande socialiste 2*), Brussel. Het zou bij die brochure niet blijven; vermelden we nog: L. Troclet (1902), *Social-démocratie et anarchisme. Discours prononcés par l'auteur au meeting, tenu contradictoirement avec le docteur L. Hénault le 20 janvier 1902 dans la salle des fêtes de "La Populaire" à Liège*, Gent; G. Plekhanoff (1907), *Anarchisme et socialisme*, (*Germinal III-15*), Gent.

